

ZAHİR BİGİYEV'İN ESERLERİNDE KULLANDIĞI DİL

Mustafa TOKER*

Özet

Tatar edebiyatında iz bırakmış ediplerden birisi olan Zahir Bigiyev, kardeşi Musa Carullah Bigiyev'in aksine ülkemizde çok fazla tanınamamıştır. Zahir Bigiyev'in 3 eseri vardır. Bu eserlerden ikisi roman, birisi ise seyahatnamedir. Romanlarının adları, Ölüf Yaki Güzel Kız Hediçe ve Gönahi Kebair'dir. Maveraiü'n-Nehr'e yapmış olduğu seyahati anlatan eserinin adı ise Maveraiü'n-Nehir'de Seyahat adını taşımaktadır.

Zahir Bigiyev'in eserlerinde kullandığı Tatar Türkçesi, bugün edebî yazı dilinde kullanılan yazı dilinden farklılık göstermektedir. O, Gaspıralı İsmail'in unutulmaz uranı (sloganı) olan "Dilde, fikirde, işte birlik!"in Kazan'daki savunucularından birisi olmuş, bu amaca hizmet için eserler kaleme almıştır. Bu çalışmada, onun eserlerinde kullanmış olduğu Tatar Türkçesi, bugünkü edebî yazı diliyle karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Zahir Bigiyev, Tatar edebiyatı, Tatar Türkçesi, Ölüf Yaki Güzel Kız Hediçe, Gönahi Kebair, Maveraiü'n-Nehir'de Seyahat.

Zahir Bigiyev's Language Used In His Works

Abstract

Zahir Bigiyev, one of the poets who made a mark on Tatar literature, has not been very well-known in our country contrary to his brother Musa Carullah Bigiyev. Zahir Bigiyev has 3 works. Two of these works are novel; the other is a book of travels. The names of his novels are "Ölüf yaki Güzel Kız Hediçe" and "Gönahi Kebair". His work which tells his travel to Maveraiü'n-Nehr bears the name "Maveraiü'n-Nehir'de Seyahat".

The Tatar Turkish Zahir Bigiyev has used in his works, shows difference form the written language used in literary written language. He was one of the advocates of Gaspıralı İsmail's slogan "Unity in Language, Idea, and Activity" in Kazan and has written up many works to serve for this ideal. In this study, the Tatar Turkish He has used in his works was analyzed by comparing it with modern written language.

* Yrd. Doç. Dr., SÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi; mtoker@selcuk.edu.tr

Key words: Zahir Bigiyev, Tatar literature, Tatar Turkish, *Ölüf Yaki Güzel Kız Hediçe, Gönahi Kebair, Maveraiü'n-Nehir'de Seyahat.*

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında yaşamış olan Muhammed Zahir Bigiyev (1870–1902), kısa ömrüne rağmen Tatar edebiyat dünyasında iz bırakan şahsiyetlerden birisi olmuştur. Eserlerine konu olan meseleler, döneminin toplumsal hayatını da gözler önüne sererek özelde Tatar Türklerinin, genelde ise bütün Türkistan coğrafyasının toplum yapısını da ortaya koymaktadır. Böylece onun, sadece edebî eserler vücuda getirme kaygısıyla değil, aynı zamanda toplumu bilgilendirme ve aydınlatma görevini de üzerine aldığı ve bunu da başarıyla yerine getirdiğini görmekteyiz.

Kısacık ömrüne sığdırdığı ikisi okuyucuyla buluşmuş dört romanı ve bir de Türkistan'a yapmış olduğu seyahat esnasında tutmuş olduğu notlardan ibaret olan seyahatnamesi bulunan Zahir Bigiyev, ülkemizde fazla tanınmayan yazarlardan birisidir. Yazar hakkında bugüne kadar ülkemizde yapılan çalışmalar neredeyse bir elin parmaklarını dahi geçmemektedir. Bigiyev hakkında Türkiye'de yapılan çalışmaları şöyle sıralamak mümkündür: Abdullah Battal Taymas'ın *Kazan Türkleri* adlı eserinde yer alan 2 sayfalık bir bilgi (Taymas 1966), 1970 yılında İstanbul'da çıkarılan *Kazan* dergisinde yayımlanan isimsiz bir yazı (Yazarı yok 1970), Naile Binark'ın Dergâh Yayınları tarafından hazırlanan *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'ndeki "Muhammed Zâhir Bigi" maddesi (Naile Binark 1976–1977), Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi'nde yer alan "Zahir Bigiyev" maddesi (TDTEA 2001) ve Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Ahmet Kanlıdere'nin Nisan 2000'de Ankara'da yapılan *İdil-Ural Türk Aydınları Sempozyumu*'nda sunduğu "Zahir Bigi" adlı bildiri (Kanlıdere 2000) ve 2005 yılında yayımladığı *Muhammed Zâhir Bigi-Mâverâünnehir'de Seyahat* adlı eser (Kanlıdere 2005). Bu çalışmalar arasında Ahmet Kanlıdere'nin çalışmaları, Bigiyev hakkında pek çok bilinmeyenleri de ortaya koyması açısından son derece önemlidir. Ahmet Kanlıdere bu çalışmalarında yazar hakkında Türkiye dışında yapılan yayınları da ayrıntılı bir şekilde vermiştir.

Yazımızın ana konusu Bigiyev'in eserlerinde kullandığı dil olmakla birlikte, yazımızın hayatından ve eserlerinden de kısaca bilgi vermeden geçmek istemiyoruz.

Bigiyev'in hayatı hakkındaki en geniş bilgiyi Ahmet Kanlıdere'nin hazırladığı *Mâverâünnehir'de Seyahat* adlı eserde bulmaktayız. Burada vereceğimiz bilgiler de özetle bu çalışmadan alınmıştır.

Bigiyev, 1870'te dünyaya gelir. Doğum yeri hakkındaki değişik ifadeler, yazarın kesin olarak nerede doğduğunu söylememize engel olmaktadır. Bu hususta iki yer adı öne çıkmaktadır. Birincisi Penza vilayetinin Çımbar kazası, ikincisi ise Rostov'dur. Ahmet Kanlıdere bu hususta, Bigiyev'in Rostov'a göç etmeden önce Çımbar'da doğmuş olabileceğini, fakat Musa Carullah Bigiyev'in "1870'te Rostov'da doğdu." ifadesinin durumu karmaşık hâle getirdiğini belirtmektedir. Ailesi 1875 senesinde

Rostov'a göç ettiği için, onun çocukluğunun büyük bir kısmı Rostov'da geçmiştir. Babası Molla Carullah, Moskova-Rostov demiryolunda müteahhit olarak çalışırken, bir yandan da buradaki Müslümanların imamlığını yapmıştır. Babasının ölümü üzerine, eğitimiyle ilgilenmek annesi Fatıma Hanım'a düşmüştür. Eğitimli bir ailenin kızı olan Fatıma Hanım, çocuklarının da eğitimli birer evlat olması için uğraşmış, Zahir Bigiyev de bu sayede daha küçük yaşta Rusça öğrenmeyi başarmıştır. Annesi daha sonra onu Rostov'daki medreseye göndermiş, burada birkaç yıl Arap ve Fars dilleri ile dinî ilimler okumuştur. Medrese yıllarında Rus ve Fransız edebiyatlarına ilgi duyarak Balzac, Viktor Hugo, Emil Zola gibi yazarların eserlerini Rusça tercümelerinden okumuştur. (Ahmet Kanlıdere, Osmanlı edebiyatı eserlerini okuduğu hakkında bir bilgi vermese de yazarın eserlerindeki dilden hareketle Osmanlı Türklerinin edebî mahsullerini okuduğunu da belirtmemiz gerekir.) Eğitimini devam ettirmek üzere Kazan'a gelen Bigiyev, 1887 yılında ilk romanı olan *Ölüf Yaki Güzel Kız Hediçe*'yi kaleme alarak yayımlamıştır. Kazan'ın tanınmış medreselerinden *Kül Buyı* medresesine devam eden yazarımız, medrese hayatının ve medrese talebelerinin durumunu gözler önüne serdiği *Gönâh-ı Kebâir* (Büyük Günahlar) adlı ikinci romanını 1890 yılında bastırmıştır. 1891 yılında eğitimini tamamlayarak Rostov'a geri dönmüş, şehrin Müslüman halkının yeni imamı sıfatıyla görev yapmaya başlamıştır. İmamlıktan arta kalan zamanlarını şehir kütüphanesinde geçiren Zahir Bigiyev, 1891–1892 yıllarında, *Gönâh-ı Kebâir* romanının devamı niteliğinde olan *Mürted* ve *Kâtile* adlı romanlarını kaleme almış, ama bunları bastırmayı başaramamıştır. 1893 yılı ortasında (10 Temmuz) Rostov'dan Türkistan'a gitmiş, aynı yılın sonuna doğru (23 Eylül) yeniden Rostov'a dönmüştür. Rostov'a döndükten sonra bir yandan imamlık görevini sürdürmüş, bir yandan da şehrin kütüphanesine gidip gelmeye devam etmiştir. Seyahati esnasında görüp yaşadıkları ve okuduğu Rusça eserler, yazarı dış dünyadan uzaklaştırmış, içine kapatmıştır. İçinde yaşadığı toplumun onu anlamaması, kendi içinde birbiriyle çatışan duygular vs. bir müddet sonra kendisini içkiye vermesine ve kontrolsüz bir hayat sürmesine sebep olmuştur. XX. yüzyılın ilk yıllarında ise kardeşi Musa Carullah'ın ifadesine göre, yatağında haince öldürülmüştür. Kardeşi öldürenin kim olduğunu belirtmese de içkiye olan düşkünlüğünün gittikçe artması ve dolayısıyla ailesi içerisinde baş gösteren geçimsizlik sonucunda karısı tarafından öldürüldüğü ifade edilmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bk. Kanlıdere, 2005).

Yazarın hayatı hakkında verdiğimiz bu bilgilerden sonra, esas konumuz olan, eserlerinin dili meselesine geçmek istiyoruz.

Eserlerinin Dili

Bigiyev'in eserlerinde kullandığı dil, pek çok açıdan incelenmeye değer olmakla birlikte, böyle bir makaleye sığmayacak genişlikte malzemeye sahip olması sebebiyle, konumuzu *kelime hazinesi* ve *yapı bilgisi* ana başlıkları altında toplayarak sınırlamak zorunda kaldık. Bu bölümleri de daraltarak eserlerde kullanılan dil ile bugünkü Tatar Türkçesinde görülmeyen kelime ve şekiller üzerinde durduk. Sözlük ve gramer çalışmalarının yeni yeni yapılmaya başlandığı bu dönemde, Tatar lehçesinin standart bir seyir takip etmesi elbette mümkün değildi. Bu yüzden de eserlerinde bugünkü

gramer kitaplarında bulunmayan çeşitli yapıların ve kelimelerin –ki bu kelimelerin bir kısmı bugünkü sözlüklerde geçmekle birlikte, eski kelimeler veya eski kitaplarda geçen kelimeler olduğu ifade edilmiştir.- olması gayet tabii bir durumdur.

Yaptığımız incelemeler neticesinde, Bigiyev'in eserlerinde karşılaştığımız hususları aşağıdaki şekilde özetlememiz mümkündür:¹

1. İçinde bulunulan İslam kültürü ve medeniyeti sebebiyle Arapça ve Farsçadan geçen pek çok kelime kullanılmıştır.

2. Aynı şekilde, Ruslarla olan komşuluk ve kültür alışverişi sebebiyle Rusça kelimelerin kullanıldığı da görülmektedir.

3. Türkistan Türklüğü tarafından yıllarca müşterek olarak kullanılan Çağatay Türkçesinin etkilerini de görmek mümkündür.

4. Yine, o dönemin en kudretli ve en zengin Türk edebiyatına sahip olan Osmanlı edebî mirasının etkisiyle Anadolu Türkçesine ait pek çok kelime ve yapı, Bigiyev'in eserlerinde yer bulmuştur. Ancak Bigiyev, kendi ana diline tamamen sırt çevirmemiş, henüz tam bir stardarda kavuşmuş olmamasına rağmen Tatar lehçesinin kelime hazinesini ve gramer yapısını da eserlerinde muhafaza etmiştir. Özellikle, *Gönâh-ı Kebâir* adlı eserinde bu durum daha açık bir şekilde görülmektedir.

5. Eserlerinde dikkatimizi çeken bir diğer husus, “y”li ve “c”li kullanımla ilgilidir. Bugünkü Tatar edebî dilinde “y”li kullanıldığını gördüğümüz bazı kelimelerin “c”li şekilleri; “c”li kullanıldığını gördüğümüz bazı kelimelerin de “y”li şekilleri tercih edilmiştir. Bu durum da henüz standart edebî dilin tam olarak teşekkül etmediğini ortaya koymaktadır. Bu kullanımlarla ilgili örnekler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Bigiyev	Bugünkü edebî dil	Bigiyev	Bugünkü edebî dil
cat- (GK/258)	yat-	cat (GK/261)	yat
cuk (GK/261)	yuk	cak (GK/262)	yak
cuwın- (GK/263)	yuwın-	cıl (GK/264)	yıl
can- (GK/264)	yan-	cıgla- (GK/268)	yıla-
calgan (GK/270)	yalgan	cégét (GK/271)	yégét
cögér- (GK/271)	yögér-	cugal- (GK/272)	yugal-
yir (GK/264)	cir	yiñél (GK/265)	ciñél
yit- (GK/266)	cit-		

6. Bigiyev, aynı anlama gelen bazı kelimeleri arka arkaya vermek suretiyle eserlerinin daha geniş coğrafyalarda anlaşılabilmesini sağlamaya çalışmıştır. Gaspıralı da eserlerinde bu yöntemi uygulamıştır. Aşağıda bu ikili kullanımların bazıları gösterilmiştir:

1 Bigiyev'in *Mâverâü'n-Nehrde Seyahat* adlı eseri, yazarın ölümünden sonra kardeşi Musa Bigiyev tarafından 1908'de bastırıldığı ve esere dili açısından kardeşinin müdahale etmiş olabileceği düşüncesi (Kanlıdere 2005: 13) bulunduğu için incelememizin kapsamı dışında bırakılmıştır.

gurniçni-hadime (GKH/222)	patrit-suret (GKH/223)
yarın-irtege (GKH/230)	kunak-mösafir (GKH/233)
mihman-kunak (GKH/234)	kur ² -sukır (GKH/234)
batyuşka-keşiş (GKH/237)	köy-avıl (GKH/248)
kamirtse-sewde (GK/259)	uçitel-mögallim (GK/259)
kanvirt-hat (GK/260)	hamile-yöklé (GK/261)
zevc-huca (GK/261)	munça-hammam (GK/262–263)
tereze-pencere (GK/264)	pojar-yangın (GK/264)
ut-ateş (GK/264)	şayka-legen (GK/266)
peké-pıçak (GK/273)	

Yukarıda sıralanan ilk dört hususu açacak olursak;

1. Arapça ve Farsçadan Alınan Kelimeler

Birçoğu Tatar Türkçesinde bugün de kullanılan Arapça ve Farsçadan alınmış kelimelerden bazıları şunlardır:

hikâye, mökaddem, belde-i Kazan, sabah, segat', âdem, cemagat', mösafır, tekrar, teftiş, beraber, hâdim, keyfiyet, hewf, hetta, cevap, mek'tule, k'etil, ahşam, söal, vafat, mektüp, meşhür, mög'teber, nam, nâmeg'lüm, lisan, ecza, tertip, teg'rif, meclis, mezkür, zeki, hezér, dekiyka, söküt, mek'sud, tefekkér, deg'vet,...

2. Rusçadan Alınan Kelimeler

Rusçadan alınmış olan kelimelerin de birçoğu bugün kullanılmaktadır. Ancak Bigiyev'in eserlerinde Rusça kelimelerle ilgili olarak dikkatimizi çeken şey, kelimelerin Tatar Türkçesinin söyleyişine uygun olarak yazılmasıdır. Bugünkü sözlüklerde bu kelimelerin çoğunda Rus imlasının esas alındığını görmekteyiz.

politse (politsiya) “polis”, *sudebnıy sledovatel'* “mahkeme heyeti”, *numér (nomer)* “oda”, *östel (stol)* “masa”, *stul* “sandalye”, *krisla (kreslo)* “koltuk”, *karavat (krovat)* “yatak”, *gurniçni (gorniçnaya)* “hizmetçi kadın”, *revol'ver* “tabanca”, *şveytsar* “kapıcı”, *na çay* “çay parası (çay için)”, *pirçetke (perçatka)* “eldiven”, *patrit (portret)* “resim”, *çisla (çislo)* “tarih”, *sısçik* “hafiye”, *şkul (şkola)* “okul”, *uçitel (uçitel')* “öğretmen”,...

3. Çağatay Türkçesi Özellikleri

Sayıca fazla olmamakla birlikte, Çağatay Türkçesine has kelime ve eklere de Bigiyev'in eserlerinde rastlanmaktadır. Bu durumu özellikle ayrılma hâli ekinin kullanımında görmekteyiz. Yazarımız, eserlerinde ayrılma hâli ekinin çoğunlukla –dan/-den şeklini tercih etmekle birlikte, bazı kelimelerde bu ekin Çağatay Türkçesindeki şekli –dın/-din'i de kullanmıştır.

2 Kelimenin “kür” olması gerekmektedir. Kiril harfli metinde “kur” şeklinde yazılmıştır.

-dın/-din Ayrılma Hâli Eki: *küzin+din* “gözünden” (GK/249)³, *e'zam+dın* “azamdan, organımdan” (GK/253), *efgalim+din* “işlerimden” (GK/253), *barçasın+dın* “hepsinden” (253), *Hemzebay+dın* “Hemzebay'dan” (GK/257), *işlerimiz+din* “işlerimizden” (GK/262), *medrese+din* “medreseden” (GK/258).

Ayrılma hâli eki dışında birkaç kelimenin de Çağatay Türkçesinden alındığı görülmektedir: *iv* (GKH/224-GK/272)⁴, *birlen* “ile” (GK/261).

4. Osmanlı Türkçesi Özellikleri

Yazarımızın eserlerinde dikkati çeken en önemli hususlardan birisi hiç şüphesiz Anadolu Türkçesinin etkileridir. Bugünkü edebî dilde görülmeyen pek çok kelime ve gramer yapısı, Tatar Türkçesine has kelime ve gramer yapılarıyla birlikte kullanılmıştır. Bu durum, İsmail Gaspıralı'nın başlattığı “Dilde, fikirde, işte birlik!” amacına hizmet edenlerden birisinin de Bigiyev olduğunu göstermektedir. Nitekim İsmail Gaspıralı, 1901 yılında kaleme aldığı *Mebâdi-yi Temeddün-i İslâmiyân-ı Rus* (Rusya Müslümanlarının Medenîleşmesinin Başlangıcı) adlı yazısının sonunda, Tercüman Türkçesiyle kaleme alınan eserleri verdiği isimler listesine (Akıpınar 2004: 266) Muhammed Zahir Bigiyev'in *Ölüf Yaki Güzel Kız Hediye* adlı romanını da dâhil etmiştir.

Eserlerde karşılaştığımız Osmanlı Türkçesi özelliklerini iki başlık altında incelemek istiyoruz:

- a) Osmanlı Türkçesine Has Kelimeler
- b) Osmanlı Türkçesine Ait Gramer Yapıları

a) Osmanlı Türkçesine Has Kelimeler

Bigiyev, eserlerinde Anadolu sahasına ait kelimeleri de kullanmak yoluna gitmiştir. Fakat onun bu işi yaparken kendi lehçesine ait kelimeleri ihmal ettiği düşüncesine kapılmayalım. O, bu kelimelerin Tatarlarca söyleniş şekillerini de eserlerinin çeşitli yerlerinde kullanmıştır. Yani onun, iki lehçenin karışımından müteşekkil bir “sentez” ortaya koyduğu söylenebilir. Bu iki lehçeden herhangi birini iyi bilen ve diğerine de az çok aşına olan bir kişi, onun eserlerini rahatlıkla anlayabilir. Sanırım, Zahir Bigiyev'in de temel olarak yapmak istediği şey buydu.

Aşağıda bu kelimeler görülmektedir:⁵

3 Sayfa numaraları, eserlerin Arap harfleriyle basılmış asıl nüshalarına ulaşılamadığı için Reis Dawutov'un hazırlamış olduğu *Zahir Bigiyev-Zur Gömahlar* (Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1991) adlı esere göre verilmiştir.
4 *Ölüf Yaki Güzel Kız Hediye* romanında neredeyse tamamen *iv* şeklinde, *Günâh-ı Kebâir*'de ise *öy* şeklinde kullanıldığı görülür. Bu kelimenin Osmanlı Türkçesinde “ev” şeklinde kullanılması, kelimenin Osmanlı Türkçesinden alınmış olabileceğini de düşündürmektedir.
5 Genellikle kelimelerin metinde geçtiği bir yer gösterilmiştir. Bundan kelimenin sadece bir kez kullanıldığı düşüncesine kapılmamak gerekir.

Anadolu Sahası	Tatar Türkçesi	
ağla- (GK/272)	yıla-	
araba (GKH/221)	arba	Reis Dawutov kelimeyi <i>garabe</i> şeklinde okumuş ve <i>cigüwli at</i> şeklinde aktarmıştır. Metinlerde <i>arba</i> şekline rastlanmamıştır.
bağla- (GK/268)	beyle-	
bağlı (GK/257)	beylé	
baha (GK/260)	beye	
bahalı (GKH/230)	beyelé	<i>Beyelé</i> şekline tesadüf edilmemektedir.
bak- (GKH/235-GK/257)	kara-	Aynı oranda kullanılmıştır.
bekle- (GKH/250)	sakla-	
ben (GKH/225-GK/257)	min	Kelime; <i>ben</i> , <i>men</i> ve <i>min</i> şekillerinde karşımıza çıkmaktadır. En az kullanılan şekil <i>min</i> 'dir.
böyle (GKH/232-GK/255)	bulay	<i>Böyle</i> yanında, bugün Tatar Türkçesinde bulunmayan <i>bundalayın</i> şeklinde bir yapı da kullanılmıştır.
bunlar (GKH/233)	bular	<i>Bunlar</i> kullanımı seyrek.
çağır- (GK/263)	çakır-	
çek- (safa çek-) (GKH/253)	tart- (safa söy-)	
çok (GKH/233)	küp	İki kelime bir arada kullanılmıştır.
daha (GKH/223)	tagı, tagın	<i>daha</i> şeklinin fazla kullanıldığı görülmektedir.
de- (GKH/222-GK/258)	di-	Özellikle <i>deyü</i> kelimesinde kullanılmıştır. Diğer yerlerde <i>di-</i> şekli tercih edilmiştir.
değil (GKH/225-GK/255)	tügel	Her iki şekil de karışık olarak kullanılmıştır.
diñle- (GK/268)	tıñla-	
diri (deri) (GK/260)	tiré	
ditre- (GKH/248)	titre-	Kelimenin <i>d</i> 'li kullanılması Anadolu sahasının etkisi olduğunu göstermektedir.
doğ- (GK/266)	tu(w)-	

doğur- (toğur-) (GK/262)	tu(w)dır-	
dök- (GK/272)	tük-	
döşel- (GKH/230)	tüşel-	
dut- (GKH/227)	tot-	Osmanlı Türkçesinde <i>d</i> 'li yazılan bu kelime bugün Türkiye Türkçesinde de <i>t</i> 'li olarak karşımıza çıkmaktadır.
düş- (GKH/221-GK/256)	töş-	Genellikle <i>düş-</i> fiili tercih edilmiştir.
düş (GKH/227)	töş	
düşir- (GKH/223)	töşér-	Genellikle <i>düşir-</i> şekli kullanılmıştır.
düşün- (GK/262)	töşén-	
el (GKH/233)	kul	Daha çok <i>kul</i> şekli geçmektedir.
eyle- (GKH/235-GK/256)	it-	<i>Eyle-</i> şeklinin de yoğun olarak kullanıldığı görülür.
gizlü (GKH/230)	yeşéren	Daima <i>gizlü</i> şekli kullanılmıştır.
hayli (GK/254)	bik küp	Reis Dawutov kelimeyi <i>hili</i> şeklinde okumuştur.
ile (GKH/223)	bélen	Genellikle <i>ile</i> şekli kullanılmıştır. Edat, vasıta hâli eki olarak da sık sık <i>-la/-le</i> şeklinde karşımıza çıkmaktadır.
incilt- (GKH/250)	rencit-	
iste- (GKH/224-GK/262)	téle-	Daha çok <i>iste-</i> şekli tercih edilmiştir.
kapu (GK/260)	işék	<i>İşék</i> kelimesi yanında <i>kapu</i> kelimesi de <i>Günâh-ı Kebâir</i> 'de sık sık kullanılmıştır.
kendü/kendi (GKH/224-GK/258)	üz	Her iki şekil de hemen hemen aynı oranda kullanılmıştır.
kimsene (GKH/248-GK/255)	kişi	<i>Kişi</i> kelimesiyle birlikte <i>kimsene</i> kelimesi de yoğun olarak kullanılmıştır.
kür (GKH/234)	sukır	
köy (GKH/248)	avıl	Bir arada kullanılmıştır. <i>Köy</i> kelimesi Türkçe olmamakla birlikte, kelimenin Anadolu sahası etkisiyle kullanıldığını düşünmekteyiz.
Mayıs (GKH/247)	May	

ne (GKH/221-GK/255)	ni	<i>Ne</i> kelimesi de <i>ni</i> şekliyle birlikte kullanılmıştır.
neden (GKH/243)	nerseden	
niçün (GKH/227-GK/261)	ni öçén	<i>Niçün</i> şekli daha çok tercih edilmiştir.
o (GK/267)	ul	<i>Günâh-ı Kebâir</i> ³ de kullanılmaktadır.
oda/ota (GKH/243)	bülme	Daha çok <i>bülme</i> kelimesi kullanılmıştır.
oğıl (GKH/223)	ul	Kelimenin <i>ul</i> şeklinde kullanılmasına tesadüf edilmemiştir.
ol- (GKH/221-GK/255)	bul-	<i>Ol-</i> kullanımının daha çok olduğunu gördüğümüz eserlerde, <i>ol-</i> şeklinin yanında <i>bul-</i> şekli de kullanılmıştır.
öbürü (kön) (GK/256)	bérsékön	
öğret- (GK/257)	öyret-	
öñ (GK/259)	ald	
öyle (GKH/225)	alay	Hep <i>öyle</i> şekli kullanılmıştır.
sağ (GKH/226)	saw	<i>Saw</i> şekli kullanılmamıştır.
sen (GKH/227-GK/256)	sin	<i>Sen</i> şekli tercih edilmiştir.
ses (GKH/239)	tawış	
sev- (GK/256)	söy-	
sor- (GK/259)	sura-	
söyleşe bil- (GKH/233)	söyleşe al-	Yeterlilik çekiminde <i>bil-</i> fiilinin kullanılması çok azdır. Bu örnekten başka <i>ala bil-</i> (GK/263) şekli de tespit edilmiştir.
şimdi (GKH/222-GK/254)	hezér	Karışık olarak kullanılmıştır.
uğra- (maraza) (GK/259)	oçra- (avıruga)	
üzerimde (GKH/244)	öske	<i>Sabır it, şimdi sen benim hadimim olduñ, seniñ nefekañ benim üzerimeddir.</i> “Sabret, şimdi sen benim hizmetçim oldun, senin nafakan benim üzerimeddir.”
var (GKH/221-GK/257)	bar	İki şekil de karışık olarak kullanılmaktadır.

var- (GKH/229-GK/255)	bar-	Daha çok <i>var-</i> şekli kullanılmıştır.
vir- (GKH/222-GK/254)	bir-	Çoğunlukla <i>vir-</i> şekli tercih edilmiştir.
yalan (GKH/244)	yalgan	
yarın (GKH/230)	irtege	Kelime Tatar Türkçesinde de <i>yerén</i> şeklinde kullanılmakla birlikte, “gelecek yıl” anlamını vermektedir.
yi- (GKH/230-GK/256)	aşa-	İki şekil de kullanılmıştır.
yimek (GKH/230-GK/259)	aş	İki şekil de karşımıza çıkmaktadır.
zengin (GK/257)	bay	<i>Zengin</i> kelimesi Türkçe olmamakla birlikte, Anadolu etkisiyle kullanıldığını düşünüyoruz.

b. Osmanlı Türkçesine Has Gramer Yapıları

Eserlerin incelenmesi sonucunda, Anadolu sahası gramer yapıları olmasına rağmen, Bigiyev'in kullandığı şekiller şunlardır:

Yapım Ekleri

Fiilden isim yapma ekleri *-mak/-mek* ve *-ma-me* ekleriyle, isimden isim yapma eki *-layın/-leyén*'in kullanıldığı görülür. *-mak/-mek* eki yoğun olarak kullanılmakla birlikte, diğer iki ekin birkaç örneği vardır.

-mak/-mek: *añlat-mak* (KGH/221), *tap-mak* (GKH/223), *aşa-mak* (GKH/223), *éç-mek* (GKH/223-GK/256), *yığla-mağ-a* (GKH/230), *yaz-mak* (GKH/233), *ukı-mak* (GKH/233), *kaç-mak* (GKH/233), *yi-mek* (GK/256), *artdır-mak* (GK/258).

-ma/-me: *bér-me-leri* (GK/259), *bél-me-sé* (GK/259), *di-me-den* “demekten” (GK/264).

-layın/-leyén: *ninde+leyén* “nasıl” (GKH/222), *bunda+layın* “böyle” (GKH/225), *şunda+layın* “şöyle” (GK/264).

Hâl Ekleri

Yükleme, yönelme ve vasıta hâli eklerinde görülmektedir.

Yükleme Hâli Eki: Bugün Tatar Türkçesinde yükleme hâli, +nı/+né ekleriyle karşılanmaktadır (Öner 1998: 122). Buna karşılık Bigiyev Osmanlı Türkçesi özelliği olan +ı/+é yükleme hâli eklerini bolca kullanmıştır:

Musa efendi+y+i (GKH/221), kэшé+y+é (GKH/240), akça+y+ı (GK/256), bu ferman+y+ı (GK/260), balalar+y+ı terbiye kılan (GK/262), Mahruy+y+ı (GK/264), bala+y+ı (GK/267), kapu+y+ı (GK/267).

Yönelme Hâli Eki: Tatar Türkçesinde yönelme hâli eki, iyelik ekli gövdeler dışında daima +ga/+ge, +ka/+ke şeklinde kullanılmaktadır (Öner 1998: 126). İyelikli gövdelerde gördüğümüz +a/+e şekli diğer kelimelerde de yoğun olarak kullanılmıştır:

mehkeme+y+e (GKH/227), Zöleyha+y+a (GKH/230), sézler+e (GKH/231), ne+y+e (GKH/231), bülme+y+e (GKH/234), bakmağ+a başladı (GKH/235), ukuçılar+a (GKH/235), yoku+y+a (GKH/240), varma+y+a (GK/255), comga+y+a (GK/255), içme+y+e (GK/255), ırte+y+e (GK/256), bala+y+a (GK/259), yimek yime+y+e (GK/259).

Vasıta Hâli Eki: Tatar Türkçesinde vasıta hâli bugün *bélen* kelimesiyle oluşturulmaktadır (Öner 1998: 135). Buna rağmen, Bigiyev'in Osmanlı Türkçesindeki +la/+le eklerini de sıkça kullandığını görüyoruz:

Ahmedibay+la (GKH/231), Hediçe tutaş+la (GKH/247), cemegat+le (GK/255), möezzén+le (GK/257), hatun+la (GK/260), beném+le (GK/270), cégét+le (GK/271).

Sıfat-Fiil Ekleri

Eserlerde karşılaştığımız Anadolu sahası sıfat-fiil ekleri; *-duk/-dük, -miş/-miş ve -an/-en*'dir.

-dık/-dék; -duk/-dük: ültérel-dég+éné (GKH/222), di-dék+lerénde (GKH/222), bar-duğ+ımda (GKH/222), tor-duğ+ımı (GKH/223), yaz-duğ+ımız (GKH/225), eyt-dék+leré (GK/256), başlan-dığ+ı (GK/256), satıl-dığ+ımı (GK/260), başla-duk+larından (GK/264).

-miş/-més: ültrél-més hatın (GKH/222), küsterél-més yérge (GKH/224), açıl-mış işégéne (GKH/236), kalık-mış cemegatler (GKH/237), yırtkalan-mış suretnéñ (GKH/238), yazıl-mış yazı (GKH/241), öylen-més kimsene (GK/259), utır-mış yérleréne (GK/260), öylenme-més cégét (GK/261).

-an/-en: éste-y-en (GKH/224), delalet kıl-an (GKH/233), kér-en-ler (GKH/236), küster-en kegaz "gösterdiği kâğıt" (GKH/241), tamam id-en vakıtta (GK/255), sev-en-leré (GK/256), utır-an (GK/259), uku-y-an (GK/259), yan-an-larnıñ (GK/264), bak-an (GK/265).

Zarf-Fiil Ekleri

-dıkda/-dékde; -dığında/-dégénde: söal kıl-duğında (GKH/222), di-dékde (GKH/222), di-dégénde (GKH/224), bar-duğında (GKH/247).

-arak/-erek: Bugün sadece *bul-* fiiliyle kullanıldığını gördüğümüz bu zarf-fiil eki, *Günâh-ı Kebâir* adlı eserde birkaç defa kullanılmıştır. *di-y-erek* (GK/257), *medéh id-erek* (GK/257), *tebessém id-erek* (GK/268).

-ınca/-énce;: Bu zarf-fiil eki de *Günâh-ı Kebâir*'de kullanılmıştır: *تمام id-énce* (GK/264).

-ken: *barur-ken* (GKH/227), *kider-ken* (GKH/227), *söyleşerler-ken* (GKH/245),

hisap iderler-ken (GKH/245), barır-ken (GKH/245), kuyar-ken (GKH/246), virir-ken (GK/256), yabar-ken (GK/261), devam ider-ken (GK/267).

Bildirme ve Tasarlama Kipleri

Bigiyev'in eserlerinde, Anadolu sahasında kullanılan öğrenilen geçmiş ve şimdiki zaman eklerinin kullanıldığını görmekteyiz. Ayrıca Emir kipinin teklik ve çokluk 1. şahısları ile gereklilik kipinin de kullanıldığı görülür.

Öğrenilen Geçmiş Zaman: -mış/-més

Tatar Türkçesinde Öğrenilen Geçmiş zaman *-gan/-gen, -kan/-ken* ekleriyle teşkil edilmektedir (Öner 1998: 162). Bigiyev'in eserlerinde ise bu ekler yanında *-mış/-més* eklerinin de öğrenilen geçmiş teşkilinde kullanıldığını görüyoruz:

totıl-mış mu? (GKH/221), bél-més (GKH/222), ültérél-més (GKH/224), işédme-més (GKH/224), tabıl-mış (GKH/225), virme-més-ler (GKH/226), irés-més (GKH/227), kür-més (GKH/227), düşel-més (GKH/230), kayt-mış-lardır (GK/255), karşula-mış (GK/258), utır-mış-lar (GK/258).

Şimdiki Zaman: -yur,-yür⁶; -makda/-mekde

Tatar Türkçesinde şimdiki zaman çekimi *-a/-e* (ünlüyle biten fiillerden sonra *-y*) ekleriyle yapılmaktadır (Öner 1998: 174). Bigiyev'in eserlerinde ise bir Osmanlı Türkçesi gramer yapısı olan *-yor* ekinin kullanıldığı da görülmektedir. Eserleri yayına hazırlayan Reis Dawutov bu eki her ne kadar Tatar söyleyişine uygun olarak *-yur/-yür* şeklinde vermiş olsa da bu ekin *-yor* ekinden başka bir ek olmadığı aşîkârdır. Bundan başka, yine bir Osmanlı Türkçesi yapısı olan *-makda/-mekde* eki de metinlerde karşımıza çıkmaktadır.

-yur, -yür: söyleş-e-yür (GKH/224), éste-yür (GKH/224), éç-e-yür-ler (GKH/233-GK/255), ézle-yür idé (GKH/234), kürén-é-yür idé (GKH/236), kér-é-yür-ler idé (GKH/236), talep id-e-yür-min (GKH/237), tormı-yur-lar idé (GKH/238), çıkma-yur (GKH/239), kid-e-yür-ler (GK/254), ağla-yur-lar (GK/272).

-makda/-mekde: ziyadelen-mekde-dér (GKH/236), çey éç-mekde-lerdér (GK/259).

Emir Kipi: -ayım/-eyém, -yım; -alım/-elém, -alum

Tatar Türkçesinde emir çekimi 1. teklik şahıslarda *-ıym/-iyım*, 1. çokluk şahıslarda *-ıyk/-iyk* ekleriyle yapılmaktadır (Öner 1998: 187). Bigiyev'in eserlerinde ise Osmanlı Türkçesindeki şekillerin kullanıldığı görülmektedir:

béldér-eyém (GKH/223), ne kıl-ayım (GKH/228), süzémné ozın kılma-yım (GKH/229), cevap vir-eyém (GKH/230), kil-eyém (GKH/231), küster-eyém (GKH/244), hesretde olma-yım (GK/262), çağır-ayım (GK/263), ne eyt-eyém

6 Bu ekin *-yor* eki olduğu açıktır. Lakin, eseri yayına hazırlayan Reis Dawutov, Tatar Türkçesinin söyleyiş özelliklerine bağlı kalmak düşüncesiyle eki *-yur/-yür* şeklinde aktarmıştır. Biz de onun bu aktarımına bağlı kaldık.

(GK/268); yaz-alım (GKH/222), teg'rif id-elém (GKH/222), kid-elém (GKH/227), çıkar-alım (GKH/227), éç-elém (GKH/229), var-alım (GKH/229), bak-alım (GKH/235-GK/257).

Gereklilik Kipi: -malı/-melé

Tatar Türkçesinde bugün müstakil bir gereklilik eki kullanılmaz. Bu kip *-rga/-rge kirek* ve *-rga/-rge tiyêş* yapılarıyla teşkil edilir (Öner 1998: 207). Bigiyev'in eserlerinde çok yaygın bir kullanımı bulunmamakla birlikte *-malı* ekinin kullanıldığı görülür:

Sézneñ zanıñız da hem kezalik ol-malı “Sizin zannınız da öyle olmalı!” (GKH/234), Salaçık ism-i karye ol-malı (GKH/246).

Sonuç

Yukarıdaki verilerden hareket edecek olursak, tıpkı İsmail Gaspıralı gibi Muhammed Zahir Bigiyev'in de bütün Türk topluluklarının ortak bir Türkçeyle konuşması davasına hizmet ettiğini açıkça söyleyebiliriz. O, Doğu ve Batı Türkçelerinin kelime ve yapı bilgisi açısından bir sentezini yaparak ortaya keyifle okunabilecek eserler meydana getirmiştir. Aslında onun eserleri, hem edebî yönden hem de dil yönünden daha derin karşılaştırmalı çalışmalara malzeme sunacak zenginliğe sahiptir. Abdullah Tukay gibi bir büyük şairin adına şiir yazması, onun ne denli kudretli bir yazar, yaşadığı dönem içerisinde ne denli önemli bir sima olduğunu göstermektedir. Tukay'ın dediği gibi:

Şâdimân ol merkadiñde! Béz unıtmıybız siné

Bilmesek vaktiñda kadriñ indé kutlıybız siné

...

Kaynaklar

AKPINAR, Yavuz (Neş. hzl.) (2004), *İsmail Gaspıralı-Seçilmiş Eserleri: 2, Fikrî Eserleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

BİNARK, Naile (1976-1977), “Muhammed Zâhir Bigi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I. C., Dergâh Yayınları, İstanbul, s. 426.

BURAN, Ahmet-ALKAYA Ercan (2001), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ yay., Ankara, s. 161-189.

DAWUTOV, Reis (1991), *Zahir Bigiyev-Zur Gönahlar*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.

KANLIDERE, Ahmet (2000), “Zahir Bigi”, *İdil-Ural Türk Aydınları Sempozyumu*, 1 Nisan, Ankara.

KANLIDERE, Ahmet (hzl.) (2005), *Muhammed Zâhir Bigi-Mâverâünnehir'de Seyahat*, Kitabevi, İstanbul.

Komisyon (2006), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I-Fiil- Basit Çekim*, TDK Yay., Ankara.

ÖNER, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara.

ÖNER, Mustafa (2007), "Tatar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Editör: Ahmet B. Ercilasun) Akçağ Yay., Ankara, s. 679-748.

TAYMAS, Abdullah Battal (1966), *Kazan Türkleri*, TKAE Yay., 2. Bs., Ankara, s. 135-136.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (TDTEA) 18, Tatar Edebiyatı II, (2001), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

(Yazarı yok) (1970), "Muhammed Zahir Bigi", *Kazan*, S. 2, s. 33-34.